

ОИЛА-ТУРМУШ МУНОСАБАТЛАРИ ДОИРАСИДАГИ ХУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ВА ЖИНОЯТЛАР ТУШУНЧАСИ, ТУРЛАРИ ВА ТАВСИФИ

**Ражабов Умрбек
Равшанбекович**

*Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар
вазирлиги Маънавий-маърифий ишлар ва кадрлар
билан таъминлаш департаменти Жисмоний ва
жанговар тайёргарликни ташкил этиши
бошқармаси бошлиғи подполковник*

Аннотатсия. Ушбу мақолада оила-турмуш муносабатлари доирасида содир бўладиган ҳуқуқбузарликлар ва жиноятларнинг мазмуни, ҳуқуқий белгилар, уларнинг турлари ҳамда ижтимоий-ҳуқуқий тавсифи ёритилади. Тадқиқотда оилавий зўравонлик, мажбурий никоҳ, иқтисодий ва психологик тазйиқ, вояга етмаганларга нисбатан қилинадиган ҳуқуқбузарликлар каби долзарб масалалар таҳлил қилиниб, уларнинг олдини олиш бўйича самарали механизмлар кўрсатиб берилади. Шунингдек, ушбу турдаги ҳуқуқбузарликларнинг келиб чиқиш омиллари, уларнинг ижтимоий оқибатлари ҳамда давлат томонидан қўлланилаётган ҳуқуқий чора-тадбирларнинг самарадорлиги илмий нуқтаи назардан баҳоланади. Олинган натижалар оила институтини мустаҳкамлаш, ҳуқуқий маданиятни ошириш ва профилактика тизимини такомиллаштиришга қаратилган тақлифлар билан бойитилган.

Калит сўзлар: оила, турмуш муносабатлари, ҳуқуқбузарлик, жиноят, оилавий зўравонлик, профилактика, ҳуқуқий чора, вояга етмаганлар, ижтимоий муносабатлар.

Аннотатсия. В данной статье раскрываются содержание, правовые характеристики, виды и социально-правовая сущность правонарушений и преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений. Исследование включает анализ таких актуальных проблем, как семейное насилие, принудительный брак, экономическое и психологическое давление, правонарушения в отношении несовершеннолетних. Рассматриваются причины возникновения подобных деяний, их социальные последствия, а также эффективность применяемых государством правовых мер. Полученные результаты дополняются рекомендациями, направленными на укрепление института семьи, повышение правовой культуры населения и совершенствование профилактических механизмов.

Ключевые слова: семья, семейно-бытовые отношения, правонарушение, преступление, семейное насилие, профилактика, правовая защита, несовершеннолетние, социальные отношения.

Abstract. This article examines the concept, legal characteristics, types, and socio-legal description of offenses and crimes committed within family and marital relations. The study analyzes current issues such as domestic violence, forced marriage, economic and psychological abuse, and offenses against minors. It also explores the causes of these violations, their social consequences, and assesses the effectiveness of state legal measures aimed at preventing such acts. The findings are complemented with recommendations focused on strengthening the family institution, improving legal awareness, and enhancing preventive mechanisms.

Keywords: family, marital relations, offense, crime, domestic violence, prevention, legal measures, minors, social relations.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг туб моҳиятида инсон ва унинг манфаатлари устувор ҳисобланади, кўзланган мақсадга эришишда ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланган оиланинг ўрни эса бекиёсдир.

Жамиятдаги ҳар қандай иллатга қарши курашни оиладан бошласакки уни илдизи билан куришти мумкин. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 63-моддасида мувофиқ, оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга.

Конституциянинг 26-моддасида эса, ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмаслиги белгилаб қўйилган¹.

Инсон ҳуқуқларига оид қатор халқаро ҳужжатларда² шахснинг барча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши, шунингдек камситиш, зўравонлик, ҳеч кимнинг қийноққа ёки шафқатсиз, ғайриинсоний ёхуд қадр-қимматни ҳўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги каби қоидалар мустаҳкамлаб қўйилган.

Оила-турмуш муносабатлари доирасидаги ҳуқуқбузарликлар тушунчасини ёритар эканмиз, бу турдаги ҳуқуқбузарликларнинг асосий қисмини оиладаги зўравонлик, аёллар ҳамда болаларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва қонуний манфаатларини бузишда ифодаланадиган маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки жиноят кўринишидаги ижтимоий хавфли қилмишлардир.

Мамлакатимизда ҳам дунёдаги ривожланган давлатлар қатори инсоннинг барча ҳуқуқ ва эркинликлари, шу жумладан оиладаги зўравонликни тақиқловчи, инсонни зўравонликка, қийноққа ёки шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматини ҳўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслик каби қоидалар миллий қонунчилигимизда мустаҳкамлаб қўйилган.

Шундай экан, оила-турмуш муносабатлари доирасидаги ҳуқуқбузарликларни таҳлил қилиш, уларнинг олдини олишнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади. Оила-турмуш муносабатлари доирасидаги

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. <https://lex.uz/acts/20596>

² Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шаротномалар / масъул муҳаррир – ю.ф.д., проф. А.Х.Саидов. –Т., 2002., –Б. 48–53. (Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро декларациянинг 1,2,3,5,12-моддалари); 1966 йил 19 декабрдаги “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пакт, (7,17, 26-моддалар). // Электрон манба: <http://taraqqiyot.uz.fuqarolik-va-siyosiy-uuuuar-t2.>; 1995 йил 26 майдаги “Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисида”ги МДХ Конвенцияси, 3-модда.

хукукбузарликларнинг олдини олиш бўйича фикр юритишдан олдин, “зўрлик”, “шахсга қарши зўрлик ишлатиш” каби тушунчаларнинг мазмунини тушуниб олиш лозим.

Зўравонликнинг криминологик тавсифи, сабаби, шарт-шароитлари, табиати, ижтимоийлиги ва белгилари ҳақида жиноят-хукукий ва криминологик адабиётларда турлича тушунчалар берилган. Бир қатор илмий ва юридик адабиётларни таҳлил этиш ҳамда умумлаштириш шуни кўрсатмоқдаки, фанда ханузгача “зўрлик” ва “зўравонлик”ка оид ягона тушунча мавжуд эмас. Гарчи, “зўрлик” ва “зўравонлик” тушунчаларига турли соҳа мутахассислари томонидан эътибор қаратилган бўлсада, бу ҳақида ягона тўхтамга келинмаган.

Аввало, зўрлик ишлатиш – ижтимоий-хукукий тушунча³. Зўрлик – бирор кишининг иккинчи бир кишини зўравонлик, жисмоний куч ишлатиш йўли билан хўрлаши, жабр-зулм қилиши⁴ ёхуд шахснинг конституция билан кафолатланган шахсий дахлсизлиги бузилишига сабаб бўладиган, бир шахснинг иккинчи бир шахсга нисбатан жисмоний ёки руҳий таъсир ўтказишидир⁵.

Баъзи бир адабиётларда зўрлик – бирор кишининг иккинчи бир кишига нисбатан зўрлик қилиши, куч ишлатиш йўли билан зўрлаши, жабр-зулм қилиши сифатида келтирилган. У инсонни жисмоний ва маънавий зўрлаш ёхуд жабр-зулм қилиш шаклида намоён бўлади⁶.

Шунингдек, давлат бошқарувида мазкур атама билан алоқадор алоҳида назария – “зўрлик назарияси” ишлаб чиқилган. Унга кўра, зўрлик назарияси жамиятни итоатда сақлаб туриш ёки куч билан ўзгартириш фаолиятини амалга оширувчи ишни изоҳлайдиган сиёсий таълимотлардан бири, давлатнинг вужудга келиши ва амал қилиши тўғрисидаги қарашлар, фикр ва мулоҳазаларга асосланган назария⁷ ҳисобланади.

Бирок, тадқиқот мавзуси ўлароқ оиладаги зўравонлик жиноят-хукукий соҳанинг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. С.С.Ниёзова зўрлик тушунчасига қуйидаги таърифни таклиф қилади: зўрлик – бу жабрланувчи хавфсизлигига қасддан, қонунга хилоф равишда жиноий тажовуз қилиш, унинг организмига (органлари, тўқималари ва уларнинг физиологик функциялари) иродасига қарши (ёки ундан ташқари) жисмоний (энергетик) ёки руҳий (информацион) таъсир этиш йўли билан жисмоний ёки руҳий зарар етказиш⁸.

Айтиш жоизки, ушбу зўравонликлар деярли айнан оилада содир этилиб, инсоннинг ихтиёри ва эркига зид равишда жисмоний куч ишлатиш ёхуд руҳий таъсир этиш орқали амалга оширилади. Шахсга зўрлик ишлатилишида унинг ихтиёрига зид бўлган хатти-ҳаракатлар амалга оширилади.

Оиладаги зўравонлик шахсга қарши ноқонуний куч ишлатиш, калтаклаш, зўрлаш, мажбур қилиш, таъсир кўрсатиш, ўз ҳукмронлигини ўтказиш каби белгилар орқали ифодаланади. У асосан жисмоний ёки руҳий кўринишда

³ Шестаков Д.А. Семейная криминология: Криминофамилистика. – СПб.: Юридический центр пресс, 2003. – С. 175.; Алауханов Е.Х. Криминология: Учебник. – СПб.: Юридический центр пресс, 2013. – С. 236.

⁴ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Т., 2009. – Б. 199.

⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.4. – Т., 2002. – Б. 47.

⁶ Юридик энциклопедия. – Т., 2001. – Б. 171.

⁷ Фалсафа: комусий луғат. / Масъул муҳаррир: Қ.Назаров. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 137.

⁸ Ниёзова С.С. Шахсга қарши зўрлик ишлатиб содир этиладиган жиноятларнинг виктимологик назарияси (Монография). – Т.: ТДЮИ, 2011. – Б. 22.

бўлиши мумкин. Руҳий зўравонлик эса кўп ҳолларда кўрқитиш (бир шахсни иккинчи бир шахс томонидан кўрқитиб бўйсундириш, ўзини кўрсатиш ёхуд ўзига қарам қилиш) шаклида ифодаланади.

Руҳий зўравонлик асабийлашишнинг маҳсули бўлиб, бир шахсни кўрқитиб ўзига бўйсундириш, унинг “ихтиёрига зид” ёки “тарбиялаш” мақсадларида қўлланилиши ҳам мумкин. У айбдорга унинг қариндошлари ёки яқин кишиларига нисбатан бевосита қўлланилишида намоён бўлади. Жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан ҳар хил оғирлик даражасида баданга шикаст етказиш, калтаклаш ва бошқа жисмоний куч ишлатишни жисмоний зўравонлик деб баҳолаш лозим.

Бизнингча, зўравонлик жисмоний куч ёки кўрқитиш билан амалга ошириладиган жиноий фаолиятдир. Бунда шахснинг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид қилиш орқали ҳуқуқ ва эркинлиги поймол этилади. Мазкур ҳолатда таъсир этиш деганда, жабрланувчига унинг хоҳишига қарши амалга ошириладиган ва унга аниқ жисмоний ёхуд руҳий азоб берадиган, яъни зўравонлик ҳисобланадиган таъсир этишни тушуниш керак.

Зўравонлик оқибатида шахснинг баданига салгина оғриқ етказадиган ва ҳатто ёқимсиз ҳис уйғотадиган ўзгаришни ҳам зўравонлик деб аташ мумкин. Зўравонликка фақат тананинг дахлсизлиги бузилишини эмас, балки шахсга тааллуқли ҳар қандай салбий хатти-ҳаракатни киритиш керак. Масалан, шахс устидан кулиш, тухмат, ҳақорат қилиш кабилар шахснинг конституциявий ҳуқуқини поймол қилиши билан бирга, унга кўрсатилган руҳий зўравонлик ҳисобланади.

Зўрлик тушунчасини жиноят-ҳуқуқий ва криминологик тушунишдаги кейинги муаммо унинг шакллари билан боғлиқдир. Маълумки, анъанавий тарзда зўрлик жисмоний ва руҳий зўрлик каби шаклларга ажратилади. Аммо, айрим адабиётларда зўрлик ушбу иккита шаклдан ташқари жинсий зўрлик ҳам алоҳида ажратиб кўрсатилади.

Жисмоний таъсир кўрсатувчи зўравонлик ҳаракатлари қаторига, бизнинг фикримизча, инсон баданига куч билан таъсир қилишнинг ҳар қандай усули, яъни зарба беришда ифодаланмайдиган хатти-ҳаракатларни ҳам киритиш лозим. Масалан, сочдан тортиш, қўлни оғритиб ушлаш, тананинг бирор қисмини қисиш, оғриқ бериш, итариб юбориш ва ҳ.к.

Зўравонликлар жумласига қийноққа солиш, яккалаб қўйиш, иродага қарши ҳаракат қилишга мажбурлаш ёки ундаш, ушлаб туриш, зўрлаш, тегажоглик қилиш, таҳқирлаш ва ҳўрлаш кабиларни киритиш мумкин.

Бизнингча, “оиладаги жиноий зўравонлик деганда оиланинг бир аъзоси томонидан бошқа аъзосига нисбатан жисмоний ёки руҳий таъсир кўрсатиш ёхуд қўллаш билан кўрқитиш орқали унинг ҳаёти, соғлиғи, эркинлигини, жинсий дахлсизлиги, шаъни, қадр-қиммати ва қонун билан муҳофаза қилинадиган бошқа дахлсиз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига тажовуз қилиш орқали ўз ҳукмронлигини ўтказишга қаратилган хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик”ни тушуниш лозим.

Оила-турмуш доирасидаги ҳуқуқбузарликларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Жисмоний зўрлик – жабрланувчига турли даражада тан жароҳатлари етказиш, уриш, жисмоний куч ишлатиш, жабрланувчининг қариндошларини, яқинларини ўлдириш, номусига тегиш ва ҳоказолар кўринишида бўлиши мумкин⁹. Бунда оиланинг бир аъзоси томонидан бошқа аъзосига нисбатан қасддан унинг ҳаёти, соғлиғига ёки баданининг турли жойларига шикаст етказиш каби хатти-ҳаракатлар содир этилиб, қуйидаги кўринишларда намоён бўлади: шапалоқ тортиш, тепиш, турткилаш, мушт билан уриш; кучли зарб билан итариб юбориш; турли ўткир буюм ва нарсаларни отиш; қурол билан хавф солиш ёки яралаш; уйдан чиқишига жисмонан йўл қўймаслик; кечаси ухлашга қўймаслик.

Руҳий зўрлик – жабрланувчига нисбатан жисмоний зўрлик ишлатиш, мол-мулкни нобуд қилиш ёки зарар етказиш ва жабрланувчи сир сақланишини истаган маълумотларни ошкор этиш ва ҳоказолар билан қўрқитиш¹⁰. Руҳий зўрлик ва жисмоний зўрлик бир-бирини тақозо этувчи ва бири иккинчисини тўлдиргандагина оқибат келиб чиқиши мумкин. Бунда қасддан оиланинг бир аъзоси томонидан бошқа аъзосининг шаъни ва кадр-қимматини камситиш орқали унинг руҳиятига таъсир кўрсатиш, ҳис туйғуларини сўндирувчи ҳаракатлар қилиш, қўрқитиш ва ҳақоратлаш билан унинг руҳиятига шикаст етказувчи сўзлар ва ҳаракатларни содир этишда намоён бўлади: ҳиссиёт ва ҳис-туйғуларни тан олмаслик; устидан кулиш; жазо чораси сифатида унинг ҳиссиётларига эътибор бермаслик; ёлғон сўзлар айтиб, ундан ўзининг манфаати йўлида фойдаланиш; дўстлари ва қариндошларига хавф етказиш билан қўрқитиш ва улар билан алоқа қилишга йўл қўймаслик; у билан оммавий жойларга чиқишдан бош тортиш; оила бюджетини ўзи назорат остига олиш; қариндош уруғлар орасида шарманда қилиш; уйдан кетишини айтиб қўрқитиш; касал ёки ҳомиладор бўлганида унга ёрдам беришдан бош тортиш, тиббий ёрдам олишига қаршилик кўрсатиш.

Жинсий зўравонлик – оиланинг бир аъзоси томонидан иккинчи бир аъзосини шаъни, кадр-қиммати ва жинсий эркинлигига қаратилган бўлиб, бунда жинсий алоқага қилишга мажбурлайдиган хатти-ҳаракатлар қилиш орқали дўқ-пўписа қилиш ёки зўрлик ишлатиш билан қўрқитиб, шахсининг жинсий дахлсизлиги ва озодлигига тажовуз қилиш билан ифодаланади. Булар: эркакнинг аёли билан жинсий объект сингари муомала қилиши; жинсий алоқадан бош тортиш ёхуд аёлга мулойимлик қилмаслик; жинсий алоқа қилишда мажбурий хатти-ҳаракатлар қилдириш; жинсий алоқани ўта шафқатсизлик билан амалга ошириш; зўрлаш йўли билан жинсий алоқа қилишга киришиш; аввал калтаклаб, кейин жинсий алоқа қилиш; порнографик кўринишдаги бузуқ хатти-ҳаракатларни кўришга ёки такрорлашга мажбурлаш; доимий равишда ҳамма билан рашк қилиш ва кимлар биландир зинокорликда айблаш ва ҳоказо.

Иқтисодий тазйиқ – оила бошлиғининг оиладаги бошқа шахсларни, асоссиз сабабларни рўкач қилган ҳолда, оила маблағидан фойдаланишдан

⁹ М.Х. Рустамбаев Жиноят ҳукуки: Махсус қисм.. Т.: ТДЮИ, 2006. –Б. 42.

¹⁰ Тахиров Ф. Айрим хорижий мамлакатларда жинсий жиноятлар учун жавобгарлик / Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.Х.Рустамбоев. –Т: ТДЮИ, 2009. –Б. 95–96.

махрум этиш орқали моддий қарам қилиши. Моддий қарамлик деганда, жабрланувчининг айбдордан қонун билан белгиланган моддий ёрдам (пул, озиқ-овқатлар, кийим-кечак ва ҳоказолар) олиб келганлиги ёки унинг бевосита қарамоғида бўлганлиги ҳолатлари тушунилади¹¹;

Оила-турмуш доирасидаги ҳуқуқбузарликларнинг юридик маънодаги тушунчаси унинг ҳақиқий мазмунини торайтиради, чунки бир қатор ҳолатлар ҳисобга олинмайди:

биринчидан, агар жисмоний зўравонлик тўғрисида сўз юритилса, у ҳолда инсон организмига бевосита жисмоний куч ишлатиш билан таъсир кўрсатишни қўшиш мумкин эмас. Оила-турмуш доирасидаги ҳуқуқбузарликларнинг ушбу турини зўравонлик билан чеклаш ҳамда жабрланувчини озодликдан маҳрум қилишга киритиш тақозо этилади.

У одатда жисмоний ва маънавий азобни келтириб чиқарувчи, баъзан жиддий жисмоний ва руҳий жароҳат (масалан, жабрланувчини қишда иситилмаган хонада сақлаб туриш)га олиб келиши ҳам мумкин;

иккинчидан, зўравонликни инсон организмига “унинг ихтиёрига қарши” таъсир кўрсатиш сифатида кўриб чиқиш ҳам мумкин эмас.

Оила-турмуш доирасидаги ҳуқуқбузарликларни инсонга унинг иродасидан ташқари таъсир кўрсатиш сифатида тавсифлаш тўғрироқ бўлар эди, чунки жабрланувчи ўз иродасини намоён этадиган ҳолатда, зўравон унга қарши ҳаракат қилади ва бу ҳар доим ҳам шундай бўлавермайди. Кўп ҳолларда айбдор жабрланувчининг иродасини менсимайди;

учинчидан, куч ишлатиш билан таҳдид қилишни фақат жисмоний зарар етказиш билан таҳдид қилишга қўшиш мумкин эмас. Руҳиятга нафақат жисмоний зарар етказиш билан таҳдид қилиш, балки бошқа манфаатларга, кўпинча муҳимлиги жиҳатдан соғлиқ ва ҳатто ҳаётдан маҳрум қилишдан ҳам қолишмайдиган бошқа (масалан, шаън, қадр-қиммат, эркинлик, обрў-эътибор, мулк) қадриятлар ҳам таъсир қилади;

тўртинчидан, зўравонликни фақат бевосита инсон иродасига таъсир кўрсатиш сифатида кўриб чиқилиши ҳозирги кунда анча тордек туюлади, чунки инсонга таъсир ўтказиш қонун билан қўриқланадиган бошқа нарсалар, масалан, моддий бойликлар, мулк орқали ҳам амалга оширилиши мумкин.

Оила-турмуш доирасида зўрлик ишлатиб содир этилган жиноятларнинг 37,6 % қасддан баданга енгил шикаст етказиш, 17,0 % қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш, 12,3 % қасддан баданга оғир шикаст етказиш, 9,1% қасддан одам ўлдириш, 8,3% вояга етмаган шахсларни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилиш, 4,7% қийнаш, 3,4% тухмат, 2,1 % номусга тегиш, 1,9% ўлдириш ёки зўрлик ишлатиш билан кўрқитиш, 1,2% ҳақорат қилиш, 1,7% ўзини-ўзи ўлдириш даражасига етказиши маълум бўлган.¹²

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленуми қарорлари тўплами. 1-жилд. – Т., 2006. – Б. 168.

¹² А.Ш.Муродов. Оиладаги зўравонлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар профилактикасини такомиллаштириш. Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси Ахборотномаси.Т.,2019. №3 39-б

Таъкидлаш жоизки, ижтимоий хавфли қилмиш зарурий мудофаа ҳолатда содир этилган тақдирда шахс жавобгарликка тортилмайди. Масалан, эр хотинига нисбатан зўрлик ишлатиб унга шикаст етказмоқчи бўлганда ёки ўлдирмоқчи бўлганда, ўзини ҳимоя қилиш мақсадида хотин мудофаа вақтида эрини ҳаётдан маҳрум қилиши, соғлигига зарар етказиши, мулкани нобуд қилиши мумкин. Мудофаа ҳолатида зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилмаслиги лозим. Акс ҳолда, содир этилган жиноятда барча зарурий шартлар мавжуд бўлган ҳолларда ҳаёлий мудофаа қоидалари бўйича зарурий мудофаа ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноят сифатида ёхуд умумий шартлар асосида қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноят сифатида квалификация қилиниши мумкин.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2-жилд. –Т., 2006. – Б. 38.
2. Абдурасулова Қ. Аёллар жиноятчилиги // Ҳаёт ва қонун. 2004. – №4. – Б. 71-72.
3. Абдурасулова Қ.Р. Аёллар жиноятчилигининг жиноят ҳуқуқий ва криминологик муаммолари: юрид. фан. док-ри. дисс-я. –Т., 2006. –Б. 117-118.
4. Абзалова Х.М. Одам ўлдиришга қарши курашишнинг жиноят-ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари. Юридик фанлар доктори (Doctor of Science) диссертацияси автореферати. –Т., 2020. – Б.19.
5. Антонян Ю.М. Причины преступного поведения. –М., 1992. –С. 114.
6. Бердиев Ш. Вояга етмаганлар ҳуқуқлари. Ҳуқуқшунос-юрист. 2008. №3.-14 б.
7. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция (1989 йил), 6-10 моддалар.
8. Болаларга нисбатан зўравонлик бўйича бутунжаҳон ҳисоботи. –Т., 2009, –Б. 174.
9. Жиноят ҳуқуқи. Махсус қисм: Дарслик. / Р.Қабулов, М.Рустамбаев, А.Отажонов ва бошқалар. / Масъул муҳаррир: Ш.Икрамов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2014. – Б. 50.